

MYZAFER XHAXHIU

EPOKA DHE FIGURA E SKËNDERBEUT NË DISA NGA POETËT ARBËRESHË

Gati të gjitha veprat kryesore të poetëve arberëshë evokojnë motin e madh të Arbërit, kur një popull i vogël trim me një udhëheqës të madh në krye shkroi një nga faqet më të ndritura në historinë e tij.

Çdo popull ka nxjerrë heronjt e vet, por heroi i popullit shqiptar, Skënderbeu, doli në një kohë e cila e rriti edhe më tepër atë. Ishte epoka kur luhej një tragjedi e madhe në dyert e Evropës, kur Turqia kish nisur marshimin e saj drejt Vjenës dhe Romës, dhe kur Skënderbeu me një luftë heroike njëzet e pesë vjeçare i bëri ballë tufanit otoman. Duke mbrojtur lirinë e atdheut shpëtoi edhe Evropën nga thundra turke. Prandaj dhe mendjet përparimtare të Evropës i kthyen sytë nga kjo anë e Adriatikut dhe që nga ajo kohë nisën të flasin me admirim në veprat e tyre për këtë mbrojtës të madh të lirisë dhe të qytetërimit.

Për poetët arbëreshë, që luftuan për bashkimin e Italisë, si dhe për të gjitha forcat progresive të Evropës së përçarë feudale, që asi kohe **prireshin nga pushteti i mbretit** (Marksi), figura e Skënderbeut ishte simboli i bashkimit kombëtar dhe i centralizimit të pushtetit kundër tendencave centrigugale të anarkisë feudale.

Poeti arbëresh Gavril Dara në parathënjen e veprës së tij «Kënga e sprasme e Balës» thotë se «nga ai bashkim i shenjtë lindi fuqia, që për njëzet e pesë vjet theu forcën e turqve dhe përpiu njerën pas tjetrës ushtërië te zotit të madh, ndërsa Evropa e përmbysur tmerrohej sa i dëgjonte emrin». ¹

Epokës dhe figurës së Skënderbeut i kënduan poetë shqiptarë dhe të huaj. Këta të fundit, duke u tërhequr më shumë nga ato anë të epokës historike, që u përgjigjeshin më tepër parimeve estetike të metodës që ata përfaqësonin, krahas simpatisë dhe admirimit ndaj Shqipërisë dhe Skënderbeut, çfaqnin ndofta edhe një farë kureshtjeje emocionale për këtë vend ekzotik kaq afër po kaq larg nga Evropa, që fshihte në vetvete kaq «mistere» për ata që zbuluan më parë Amerikën dhe nuk shihnin se nën hundën e tyre kishin një popull trim, me një shpirt të madh, me një qytetërim të lashtë. Po kur e zbuluan u habitën. Prandaj Ronsari tregon një mirënjohje të thellë ndaj Lavardenit i cili pas Barletit dha një kontribut të mirë për ta bërë të njohur Skënderbenë në Evropë. Dhe në fakt që nga ajo kohë shumë vepra u shkruan në letërsi, në muzikë, në pikturë.

1) Gavril Dara (i riu), *Kënga e sprasme e Balës*, përshtatur në shqipen e sotme nga Shaban Demiraj, Tiranë, 1961.

Poetët shqiptarë nga ana e tyre, duke i kënduar Skënderbeut dhe epokës së tij, u ndodhën përpara detyrave dhe qëllimeve të rëndësishme. Duke evokuar në veprat e tyre heroin dhe epokën më të lavdishme në historinë e Shqipërisë deshën t'i mbanin gjallë ata në mendjen dhe në zemrat e shqiptarëve, në një kohë kur, siç shkruan Dara, «...emri i Arbërisë u harrua ndër shekuj e ai vend e ai gjak që kishin habitur botën me gjestet e trimërisë mbetën në t'errët gjer më tashti.»²

Në mënyrë të veçantë epoka dhe figura e Skënderbeut u bë burim i madh frymëzimi për letërsinë arbëreshe, që krijoi një traditë të shkëlqyer në këtë drejtim këndej dhe andej Adriatikut.

Për shqiptarët që emigruan dhe u vendosën në dhe të huaj, ku, siç thotë Serembja

Arbëria, matanë detit na kujton
Se ne të huaj jemi te ky dhe!
Sa vjet shkuan! dhe zëmëra nuk harron
Se nga turku qëndruam pa mëmëdhe.³

figura e Skënderbeut ishte një urë dashurije dhe malli që i lidhte me atdheun e stërgjyshërve të tyre, ku ata jetonin të lirë e të lumtur.

Duke jetuar larg pushtimit turk, që persekuonte dhe mbyste me gjak çdo ndjenjë atdhedashurije, arbëreshët ishin në kushte të favorshme për t'i mbajtur të pashuara në kujtesën e tyre dhe për t'i pasuruar edhe në legjendat rreth Skënderbeut, që ata patën sjellë me vetë nga atdheu në tokën e huaj ku u vendosën.

Tradita e pasur e poezisë popullore rreth Skënderbeut, kushtet e favorshme politike, ndikimi i gjallë dhe i afërt i poemave kalorsiake italiane në mënyrë të veçantë bënë që për herë të parë figura e Skënderbeut të trajtohet në letërsinë arbëreshe. Ai që hapi rrugën dhe shtroi një traditë të ndritur në këtë fushë ka qenë poeti i madh Jeronim de Rada, i cili në të gjitha poemat në gjuhë arbëreshe vuri në qendër epokën e Skënderbeut. Poeti nuk ka pasur për qëllim të na tregojë në vargje historinë e jetës dhe të bëmave të Skënderbeut. Ai i jep krahë fantazisë dhe krijon faqe të një frymëzimi të fortë liriko-dramatik në «Serafina Topinë» dhe në «Skanderbekun e pafaan», ku figura e heroit paraqitet si një flamur, rreth të cilit janë bashkuar mendjet dhe zemrat shqiptare.

Nuk janë poemat e De Radës «si në epopenë e lashtë — siç thotë vetë poeti — një fabulë simbolike... por fenomene dhe aksione që më kanë rrëmbyer zëmëren»⁴. Vetë poeti i ka konceptuar figurat e personazheve, ashtu siç shprehet afërsisht në parathënjën e poemit «Skanderbeku i pafaan» si statuja homogjene, të vendosura radhazi në galeri, duke mishëruar secila një aspekt të botës»⁵. Fragmentariteti që kaq shumë e ka nënvizuar kritika dhe për të cilën poeti ka qenë i vetëdijshëm, rrjedh nga prirja për të filozofuar, për të dhënë gjykime mbi jetën, mbi njeriun dhe shoqërinë. Ajo e De Radës është poezi e vërtetë, dhe poezia është sintezë, nuk e duron parashkrimin

2) Po aty. Parathanja.

3) Zef Serembe, *Vrull* «Vjersha», Tiranë, 1962.

4) Citati i marrë në parathënjën e Andrea Varfit, *Jeronim de Rada — Serafina Topia*. Kthyer në gjuhën e sotme nga Andrea Varfi. (dorëshkrim).

5) Po aty.

sistematik të ngjarjeve dhe përshkrimin e hollësishëm. Prandaj poeti kalon nga një situatë në tjetrën, nga një veprim në tjetrin, duke krijuar kështu një mozaik piktoresk tablosh poetike. Për këtë arsye figura e Skënderbeut në vepra kaq të vëllimshme poetike zë një vend kaq të vogël. Por heroi lëviz, i padukshëm, si simbol, në sfondin e tablove të gjera liriko-dramatike dhe duket sikur çdo gjë merr frymë e jeton përmes personazhit të tij.

Duke rikrijuar shekullin e Skënderbeut në art De Rada deshi të frymëzojë të shqiptarët dhe bashkatdhetarët e tij arbëreshë jo vetëm dashurinë për atdheun dhe të kaluarën e tij të lavdishme, por edhe optimizmin dhe besimin në ditë më të mira. Megjithatë kanë mjaft të vërteta historike, poemat e De Radës mbartin me vete dhe prirjen për ta idealizuar jetën shqiptare në shekullin XV, duke treguar kështu dëshirën e poetit për ta paraqitur Shqipërinë ashtu si do të donte të kishte qenë në atë kohë dhe të ishte në të ardhmen.

De Rada nga të gjithë poetët e tjerë arbëreshë është i vetmi që na jep nga shekulli i Skënderbeut një diapazon të gjerë ndjenjash dhe mendimesh, ndërthur motivin politik me atë shoqëror, motivin filozofik me motivin etik. Si romantik përparimtar ai priret drejt demokratizimit të ambjentit feudal shqiptar në shekullin XV, duke na dhënë një demokraci ushtarake, deri diku sipas rregullimit të shoqërisë homerike. Barinjte hyjnë në pallatin e Topiajeve lirisht, priten njësh me të tjerët, dhe zotërit e tyre bisedojnë me ta si me të barabartët. Princeshat punojnë si të gjitha gratë, endin në vegje, qeverisin shtëpinë, lajnë rrobe etj. Grua të thjeshtë, punëtore, si grua të popullit e paraqet edhe Naimi nënën e Skënderbeut. Edhe po të mos ishte kështu e vërteta ata do ta kishin transformuar, të shtyrë nga simpatia e madhe për jetën e popullit.

Një përmbajtje të thellë morale filozofike ka vënë De Rada në figurën e Serafina Topisë, që ja kalon ku e ku heroinave të Homerit. Ajo nuk lan vetëm rrobet në lumë së bashku me shërbëtorët e saj e punon në vegje (dhe ky është një realitet historik: aristokracia shqiptare në atë kohë nga mënyra e jetesës ishte më afër popullit se sa aristokracisë feudale evropiane). Serafina është një grua me ide përparimtare, me mendje të hollë e të ndritur, është një iluministe e kohës së saj, që na kujton deri diku Dora d'Istria, që poeti e pati njohur dhe çmuar kaq shumë.

Serafina përkrah shkencën:

Ne ia matim udhën qiellit
edhe yjve më të largët.⁶

Godet me sarkazëm pallavrat e priftërinjve rreth paraqitjes në atë jetë:

Kisha s'është më të sëmure,
të verbërve s'u jep më dritë
e s'ngjall më të vdekur...⁷

Serafina kërkon që në kishat shqiptare dhe ortodokse të mos përdoret latinishtja dhe as greqishtja, por gjuha shqipe. Për lumturinë e atdheut ajo sakrifikon më tepër se jetën, dashurinë. Për patriotizmin

6) *Jeronim de Rada — Serafina Topia*, kthyer në gjuhën e sotme nga Andrea Varfi (dorëshkrim).

7) *Po aty*.

e saj na kujton heroinat e legjendave dhe të historisë. Sa më e emancipuar dhe mëndjendritur është Serafina aq më kuptimplotë është akti i saj për t'u martuar me një që nuk e dashuron për hir të një ideali patriotik. Ky akt kaq i lartë do të ishte reaksionar po të mos ishte në mes ideali. Poeti e vë fort theksin mbi nevojën e ngutshme për bashkimin e shqiptarve:

Është fat i madh për ne
të lidhim sot me krushq
t'arbëreshët e përçarë...⁸

Çështja e bashkimit merrte një notë tjetër tepër aktuale në konstatat e rritjes së lëvizjes kombëtare për çlirimin e Shqipërisë. Dhe «Serafina Topia» jo më kot u ndalua të qarkullonte nga cenzura e Burbonëve. Ajo aludonte jo vetëm për bashkimin e shqiptarëve por dhe për bashkimin e popujve të tjerë në kohën e zgjimit kombëtar të tyre.

Asnjë poet me subjektet e tij nga e kaluara, nuk është kaq aktual sa De Rada. Vetë poeti, duke folur për letërsinë e vjetër arbëreshe e veçanërisht për veprën e Varibobës, ka shprehur mendimin dhe thotë: «Fare ajo Gjellë i prothën ndo mallit, ndo nevojës së ditës sot. Arbërit ljipsen sot gjëra e të bëname gavnare të prindërve nën një vanilje bashkës».⁹

Në «Serafina Topinë» është ngjeshur fort idea e krenarisë kombëtare, gjë që shprehet në shumë këngë të saj dhe merr një kuptim akoma më të madh në një situatë të tillë dramatike, si është ajo ku vdes djali foshnjë i Serafinës, të cilin e emta e përcjell jo me vaje po me një porosi të shtrenjtë:

Hektor, o bir gjigantësh, tek je
kujto tani se atdhe
të qe e është Arbri i nëmur...¹⁰

De Rada nga vitet 1870 e gjer më 1884 botoi poemën «Skanderbeku i pafaan». Kreshniku i Krutës nuk është protagonist i veprës, por edhe këtu një simbol-simbol i virtyeteve më të larta të shqiptarëve dhe i luftrave të tyre shekullore kundër turkut. Skënderbeu paraqitet vetëm në dy këngët e poemës. Kuptohet se autori me titullin e veprës don të na thotë se Skënderbeu ishte një dhe i pandarë nga shekulli i tij, dhe ky shekull ishte i pafat, sepse turqit, me gjithë qendresën heroike të shqiptarëve, e pushtuan më në fund Shqipërinë. Këtu poeti që në titull bën fjalë për një hero alias shekull të pafat. Në «Serafinën» flet për «Arbrin e nëmur». Ndofta në kokën e poetit lëvri idea e fatalitetit, e së thënës.

Edhe pse nuk thuhet, në veprën e De Radës Skënderbeu dhe populli shqiptar mbrojnë jo vetëm Shqipërinë, por edhe mbarë Evropën nga rreziku turk. Këtë gjë ne e ndjejmë atëhere kur poeti në një nga këngët e «Serafina Topisë» na tregon se nga brigjet e Himarës retë gati sa s'preknin Italinë. Kaq afër janë dy vende. Kjo ide nuk kish si të mos tingëllonte si sfidë për qarqet reaksionare të imperia-

8) Po aty.

9) Fjamuri Arbërit, 1883.

10) Jeronim de Rada — Serafina Topia, kthyer në gjuhën e sotme nga Andrea Varfi (dorëshkrim).

lizmit italian, i cili me kohë kërkonte të pushtonte atë vend, që shpëtoi Italinë dhe Evropën nga barbaria.

Si ky ka dhe shumë aluzione të tjerë që fshihen midis radhëve të veprave deradiane. Nga kjo anë poezia e De Radës është ende një tokë e paçarë mirë. Me këtë ai ka treguar se duke qënë poet lirik shumë gjëra i lë të nënkuptohen, sepse s'është në stilin e tij t'i tregojë të gjitha me hollësi siç bën epika. De Rada edhe kur flet për subjekte dhe shekuj epikë mbetet gjithnjë poet lirik. Dhe ndofta është poeti më lirik midis gjithë poetëve arbëreshë. Dhe si i tillë është poet i meditacionit. Prandaj mendimi i tij mbetet shpeshërë i padëshiruar, hermetik.

Duke marrë shkas nga historia e popullit shqiptar në shekullin XV, poeti tjetër arbëresh Gavril Dara krijoi në veprën e tij një pëlthurë piktoreske ngjarjesh e ndjenjash dhe rikrijon në art epokën e lavdishme të motit të madh.

Që në vargjet e para të «Këngës së sprasme të Balës»

Mori biljë, bilj' e Laljës,
mori e bukurëz, e mbriturëz,
pse më siell ndë monë shkuam? 11

duket qartë që poeti nuk do të ndjekë fillin e historisë së Shqipërisë dhe të lufrave të Skënderbeut, ashtu si te Barleti, tek i cili u mbështetën kush më shumë e kush më pak të gjithë poetët arbëreshë që shkruan për atë epokë.

Dara në qendër të poemit të tij vë dy personazhe legjendare ose të trilluar siç janë Nik Peta dhe e bija e Lalës, Mara. Që këtu duket se poeti ka marrë përsipër të krijojë, me fantazinë e tij, historinë e një dashurije fatkeqe në sfondin e luftës heroike të popullit shqiptar për të mbrojtur lirinë.

Poemi me fabulën e tij të koncentruar, me shtegtimet e heronjve, që dalin në botë të kërkojnë aventura

Për të gjetur zulum e varr,

me zënkat për shkak të dashurisë, i përngjet më tepër tipit të romanit kalorsiak. Por ndryshimi esencial në mes tyre qëndron në faktin se në «Këngën e sprasme të Balës» vlojnë ndjenja të zjarrta atdhedashurije, episodet e dashurisë gërshetohen me ngjarje historike, nga të cilat varet fati i popullit shqiptar dhe vetë fati i dashurisë së të rinjve. Nga kjo anë poemi krijon mundësi të mëdha për të shprehur poetikisht epokën ku janë vendosur ngjarjet.

Në figurën e Skënderbeut Dara ka sintetizuar vetitë më pozitive të një prijësi ideal. Ai na del ashtu si e njohim nga historia: trim e i dashur, i urtë e largpamës, i rreptë e i pamëshirshëm me armiqtë. Ai jeton gjithnjë i rrethuar nga ushtarët e tij trima, që rrinë e hanë tok me bujarët:

Lart u ndez një zjarr i madh. . .

Flaka e bardhë, shprishur erës
rrihte ballët e ushtarëve
mlbedhur rreth Zotit të luftës. 12

11) Gavril Darë i Riu, *Kënka e sprasme të Balës*, redaktuar dhe pajisur me shënime nga Prof. Ziaudin Kodra, Tiranë, 1955.

12) Gavril Dara (i Riu), *Kënka e sprasme të Balës*, përshtatur në shqipen e sotme nga Shaban Demiraj, Tiranë, 1961.

Skënderbeu është njeri që flet pak dhe vepron shumë:

Folë pak e folë drejt¹³

i thotë plakut Harun. Ka një autoritet të tillë sa me një vështrim ndan nga dyluftimi Nik Petën dhe Pal Golemin, që grinden për punë të dashurisë. (Analoge me të është dhe skena e Nikollë Dukagjinit dhe Bozdar Stresit te De Rada).

Një përmbajtje thellësisht demokratike merr figura e Skënderbeut nga interpretimi i drejtë që Dara i bën historisë:

Skënderbeu po gëzonte
me ata trima vëllezër,
se në zëmërë i fliste
fuqia e rritur syresh...¹⁴

Heronjt e tjerë të poemit Pal Golemi, Nik Peta, Vranakonti, Bala e të tejrë me trimëritë dhe virtytet e tyre duken sikur plotësojnë edhe më mirë figurën e Skënderbeut, i cili paraqitet disa herë në situata të tilla që lejojnë të dalin në pah anët më të shkëlqyera të personalitetit të tij: e shohim në këshillin e luftës, në jetën e përditshme, e shohim në betejën e përgjakshme të Valkalit, ku na del përpara syve si një vetëtimë që lëshon pas gjëmimit e zhduket për ta parë edhe një herë nga fundi i luftimeve, duke u kujdesur me dashuri për luftëtarët e plagosur.

Duke ndjekur më afër historinë Dara na e ka paraqitur Skënderbenë figurë më konkrete, me tipare më të përcaktuara. Në poemat e De Radës përkundrazi Skënderbeu jo vetëm që zë më pak vend, por është paraqitur edhe si një simbol që ndodhet kudo në veprimet, në mendimet, në ëndërrat e njerëzve.

Dara si poet është më epik, më tregimtar se De Rada. Nuk bën fluturime lirike aq të guximshme si ky i fundit. Ai përpigjet të ruajë në vepër harmoninë, ekuilibrin, veprimin e ngjeshur, raportin e drejtë të detalit me të tërën. De Rada përkundrazi me mozaikun e tij të gjërë e piktoresk largohet krejt nga këto parime estetike krijonjëse. Atij i intereson më tepër ajo anë që u jep dorë **koncepteve epiko-lirike** (Gualtieri), prirjes filozofike të poemave të tij. Prandaj na e paraqit Skënderbenë jo në luftë, as në këshillë, po në situata që zbulojnë tek ai jo aq veprimin se sa mendimin.

Më shumë e ndjekin historinë, në një parashtrim sistematik të materialit, poetët Bernard Bilota në poemën «Shpata e Skënderbeut në Dibrën e poshtme» dhe Kozmo Serembe në poemën «Këmbana e Krujës!». Të dy këta poetë janë përpjekur të paraqesin ngjarjet më të njohura nga luftat e Skënderbeut, duke i mpleksur ato me elementë fantastikë të mrekullisë njerëzore dhe qiellore. Ndërsa De Rada humbet në meditacione liriko-filozofike, dhe Dara ndërthur frymën epike të poemit me lirizmin e ëmbël të një dashurie tragjike, B. Bilota dhe K. Serembe rrëmbehen nga rrjedha e ngjarjeve epike, përzihen në to dhe e ndjekin fatin e luftës përmes subjekteve të tipit kalorsiak. Poemat e tyre, të mbrujtura me një frymë të fuqishme atdhedashurije, shtjellohen përmes një tendencioziteti të hapur, që manifestohet shpesh me

13) *Po aty.*

14) *Po aty.*

apostrofa patetike, plot urata e bekime për luftëtarët e lirisë e plot nëma e mallkime për turqit. Por më të urryer se sa dhe turqit janë tradhëtarët e atdheut. Tradhëtia, e cila mishërohet në figurën e Ballabanit (Badherit) sipas Serembes është shkaku i të gjitha fatkeqësive që bien mbi fatin e atdheut. Edhe Dara, që luftoi me armë në dorë në lëvizjen çlirimtare të popullit italian, tradhëtinë e Badherit e ka treguar si gjë në më të urryer. Në epokën e luftimeve të ashpra politike e sociale nuk ka krim më të madh se tradhëtia, prandaj dhe Dara, që jetoi në mënyrë aktive këtë epokë, e ka vënë me forcë në dukje këtë anë të shëmtuar; duke e mbartur nga shekulli i Skënderbeut, duket sikur ka dashur t'ja kundërvejë aktualitetit.

Kozmo Serembe veprimin e poemit e lokalizon kryesisht rreth muveve të Krujës, në kohën e rrethimit të saj nga sulltan Mehmeti II.

Poemi «Këmbana e Krujës» me tonin e tij të ekzaltuar, plot hiperbolizime të sjell ndër mend romanin kalorsiak. Nuk mungojnë në të edhe faqe të goditura, të shkruara me stil të qetë, lirik dhe me gjuhë të rrjedhshme. Autori është përpjekur të japë tablo të fuqishme epike nga ngjarjet e mëdha të shekullit XV dhe me çdo fjalë a figurë të frymëzojë dashurinë për atdhenë dhe për të kaluarën e tij të lavdishme.

Një vend të gjerë në poemën e Kozmo Serembes zë figura e Skënderbeut, që shkëlqen si yll në ballë të luftëtarëve. Ai është vizatuar si prijës i madh e njeri me veti të larta morale.

Poemi i Kozmo Serembes shquan për një fantazi të nderur, herë herë me shkëndijime origjinale e me frymëzim të njëmendtë. Ashpërsia e betejave shpesh thyhet nga idilet lirike, nga pasionet e vullshme të dashurisë, për të cilën heronjt japin jetën dhe dashurinë për atdhenë. Por ky stil parashtrimi ka bërë që subjekti të tronditet e të mos ngjishet pas një boshti të vetëm. Figura e Skënderbeut te K. Serembe është një copë e madhe mermeri, monolite, e ngurtë, sipas mënyrës së klasicizmit, e paraqitur me frymë ekzaltimi e me përpjestime që kujtojnë heronjt e romantizmit.

Sidoqoftë të afro 20 mijë vargjet e poemit janë një dokument i gjallë i përpjekjeve të poetit arbëresh për të mbajtur të pashuar me veprën e tij kushtuar Skënderbeut dashurinë ndaj atdheut dhe besimin në forcat e veta.

Këtë meritë të padiskutueshme ka edhe poemi i gjatë i Bernard Bilotës «Shpata e Skënderbeut në Dibrën e poshtme», i cili, si dhe ai i Kozmo Serembes, njihet vetëm në dorëshkrim. Edhe Bilota në veprën e tij evokon shekullin e madh, që habiti Evropën me heroizmin e shqiptarëve. Në qendër të poemit vë Skënderbenë dhe rreth tij ngjarje dhe personazhe të shumtë, që vepronjë në situata të tilla që na kujtojnë romanin kalorsiak nga ana e strukturës, por me përmbajtje të theksuar epike e me pathos patriotik.

Poeti, edhe pse thellësisht kristian, nuk i drejtohet perëndisë dhe, për traditë, as muzës pagane për ta ndihmuar ta shpjerë gjer në fund këngën. Ai i drejtohet vetvetes:

Ju fuqi më shpihi
të sosni të këndon
Trimon arbëresh... 15

15) B. Bilota, *Shpata Skanderbekut në Dibrën poshtë*, paraqitur në kujdesin e Emanuil Jordanit (dorëshkrim).

Me këto vargje hapet poemi, i cili duke ruajtur traditën historike legegndare dhe letrare, na jep dyluftimin e Skënderbeut me tartarin në Adrianopojë. Ky kangjel i vetëm, siç e ka quajtur poeti, qëndron si prolog dhe përbën në vetvete një njësi veprimi të pavarur. Që këtu njihemi me portretin fizik dhe moral të Skënderbeut, i cili i përgjigjet shkurt dhe urtë tartarit mburracak, që i bën sfidë heroit me fjalë të ulta. Krijohet një situatë plot ankth, pritje... Ndeshja është e fortë. Epërsia e Skënderbeut kundër një kundërshtari tepër të rrezikshëm dhe agresiv duket qartë.

Pas kangjelit të vetëm, që zë 306 vargje, fillon kënga e parë e poemit me dy vargje aq të bukur, në frymën nderdjane, që shërbejnë si preambol në betejat e përgjakshme që do të zhvillohen më vonë:

Gdhihej ditë e bardhë
nënder sheshet e Dibrës... 16

Poemi «Shpata e Skënderbeut në Dibrën e poshtme» është mjaft eklektik nga pikëpamja e stileve dhe e influencave, dhe këto merren ose drejt nga burimet ose përmes veprës së De Radës, i cili duket se ka ushtruar tek të gjithë poetët arbëreshë një ndikim të ndijshëm.

Në ndryshim nga letërsia shqipe në terrenin shqiptar, letërsia arbëreshe ka pësuar influenca të mëdha nga letërsitë e tjera. Dhe kjo për shumë arsye të njohura. Ka shpesh kryqzime mekanike ndikimesh në strukturë, herë herë ndikime në mënyrën e perceptimit të realitetit etj. Nuk është vendi këtu për t'u thelluar në këtë çështje, veç na intereson kjo anë aq sa duhet për të vërtetuar mendimin se në poetët minorë arbëreshë ndikimet e forta kanë penguar në paraqitjen me konkretësi historike të figurës së Skënderbeut dhe epokës së tij.

Tek Bilota ndikimet fillojnë nga Homeri (parakalimi i ushtarëve të Skënderbeut si në këngën III të Iliadës, hieja e Manxurrit frymëzon turqit në luftë të egër kundër shqiptarëve, ashtu si hieja e Patrokliut frymëzon Akilin) e mbarojnë me eposin e kultivuar kalorsiak të Mesjetës, në mënyrë të veçantë me «Jeruzalemin e çliruar» të Tasos.

Një ndikim i fortë duket sidomos nga misteret dhe poemat klerikale mesjetare: Muhameti, profet, del nga ferri së bashku me të vjehrrin Abubekrin dhe me shpirtra të tjerë, këshillon dhe nxit sultan Muratin në luftë kundër Shqipërisë dhe Skënderbeut, që ishte rreziku më i madh për fenë muhamedane dhe perandorinë turke. Nga ana e formës kemi ndikimin e letërsisë fetare, nga përmbajtja kemi bindjen dhe botëkuptimin fetar të vetë autorit. Kjo duket në mjaft raste: Skënderbeu para se të hyjë në dyluftim me tartarin bën kryqin, shqiptarët i kërkojnë ndihmë Perëndisë, Shën Mërisë e Shën Kolit në luftë kundër turqve.

Edhe alegoria dhe simboli i letërsisë mesjetare kanë ndikuar në konceptet morale të autorit, që personifikohen dhe veprojnë si personazhe, si Zëmërimi, Urrejtja (në anën e turqve), Nderi, Dashuria (në anën e shqiptarëve).

Tërë kjo simbolikë mesjetare, vizionet dhe çudibërësit e letërsisë klerikale kanë penguar në pasqyrimin bindës të figurës së Skënderbeut dhe të epokës së tij. Një mori personazhesh parakalojnë në

poem si simbole, si hije të zbeta. Mbeten në mend ata që dihen nga historia apo poezia popullore.

Ashtu si De Rada në: «Milosaon», «Serafinën» dhe «Skënderbeun», Dara në «Këngën e sprasme të Balës», Kozmo Serembe, në «Këmbanën e Kruëjs», Zef Skiroi në «Mili e Hajdhia» dhe Bilota në këngën e dhjetë të poemit, ka futur linjën lirike të dashurisë në mes të trimit të madh Nderushit dhe Juditës. Kjo linjë që futet tepër vonë në poem e freskon disi lexonjësën e lodhur nga tërë ato beteja, ku përzihen njerëz e shenjtorë, simbole fetare e morale, madje dhe vetë Perëndia, që nuk duron gjatë së shikuari me dylbi teatrin e luftës.

Në poemën e Kozmo Serembes e sidomos në atë të Bernard Bilotës personazhet dhe situatat jepen në mënyrë uniforme, me ngjyrat e kundërta bardhë e zi. Mungon në to sinteza poetike dhe individualizimi artistik. Duke dashur të tregojë kërdrinë që bën Skënderbeu mbi turqit Bilota sjell ndonjëherë në vargjet e tij ndonjë notë natyraliste:

Nd' ata turq zu e shpoi
e me mish e gjak
gjithë at llakë mbjoi...¹⁷

Ayt ku poeti i qëndron më afër gurrës popullore nga ana e mjeteve letrare, vargu është më i natyrshëm, më i bukur.

Natyra me elementet e saj i ka shërbyer poetit për të rdërtuar tropet dhe krahasimet: Skënderbeu «si trim qeparis u buthtua me hje». Kur Skënderbeu u thërret shokëve të hidhen kundër turqve «gjëmojnë malet».

Te De Rada natyra është një element i rëndësishëm që shkrihet me ndjenjat dhe mendimet e personazheve. Është romantiku që përmes blerimit të ullinjve e të portokalleve, përmes kaltërsisë së detit kërkon të na bëjë të ndjejmë ngrohtësinë e natyrës shqiptare dhe të na frymëzojë dashuri për të.

Natyra te Dara me ngjyrat e saj të murme të duket sikur derdh plumb mbi kryet e luftëtarëve, që mbështillen nga flakët e betejës. Ajo është e errët si mjegulla që «rrogomiset mal në mal». Te De Rada natyra ka shtrirje e kthjelltësi, te Dara ajo është e ashpër si një masë e hekurt që rëndon mbi tokën e trazuar nga luftrat.

Te Kozmo Serembe dhe Bernard Bilota natyra nuk është konceptuar si element kaq i gjerë e me rëndësi, prandaj ajo në veprën e tyre nuk lot pothuaj asnjë rol plotësonjës emocional.

Një meritë e Bilotës është paraqitja e Skënderbeut gjithnjë pranë ushtarëve të tij, në lidhje të ngushtë me popullin. Kur meret vesh se po vijne ushtri të mëdha turke, Skënderbeu shkon katund më katund duke i dhënë guxim popullit. Ai është shumë i zgjuar dhe me urtësi parashikon çdo gjë që mund të ndodhë. Pas fitores së madhe kundër turqve, i porosit luftëtarët të mos dehen por të mbajnë shpatën në mill, se turqit do të kthehen përsëri t'i bien Shqipërisë.

Luftën që bëjnë shqiptarët me Skënderbenë në krye kundër Turqisë, poeti e ka treguar si diçka që i ka rrënjët në lidhjet e ngushta të krerëve me popullin. Një element jetik në historinë e popullit to-

¹⁷) Po aty.

në gjatë gjithë shekujve është mbështetja dhe besimi në forcat e veta. Kjo në poemën e Bilotës tingëllon tepër aktuale për kohën e poetit dhe godet kundër pretendimeve të fuqive evropiane për «ndihmën» që i kanë dhënë Shqipërisë. Kur hapet fjala se një ushtri e madhe turke është duke ardhur nga Azia kundër Arbërit, shqiptarët marrin masa për mbrojtje: hapin gropa, shkrijnë shpata e plugje për t'i shndrruar në shpata e thika, ushtrohen me artin e luftës, ata që nuk dinë mësojnë të ecin në kalë, të përdorin shpatën. Ky ka qenë realitet historik.

Figura e Skënderbeut i ka frymëzuar pothuaj të gjithë poetët arbëreshë edhe atëherë kur nuk janë marrë dretjppëdrejt me të. Heronjve të poemave të Zef Skiroit «Mili e Hajdhia» e «Te dheu i huaj» u del gjithmonë përpara koha e Skënderbeut, që është mburrja dhe krenaria e tyre.

Një burim i madh frymëzimi për patriotizmin e poetit arbëresh Zef Serembe ka qenë gjithmonë figura e Skënderbeut dhe madhështia e shekullit të tij. Për ta ngritur figurën e Garibaldit, për të cilin poeti ka adhurim të madh, e krahason me Skënderbenë:

Këmishkuqi trim me fletë
Skënderbeut tonë i ngjet.¹⁸

Më tutje, po në vjershën «Për lirinë e Venetisë»

Skënderbeu edhe gëzon
në parajsën ku pushon,¹⁹

sepse arbëreshët duke luftuar për lirinë dhe bashkimin kombëtar të Italisë bëjnë një luftë të drejtë dhe ecin në gjurmët e stërgjyshëve të tyre, që me Skënderbenë në krye shpëtuan kaq popuj nga rreziku turk.

Në vjershën «Zonjës Ljenë Gjik» poeti Krujën e quan simbol të Shqipërisë. Ajo si dikur do të japë shenjën edhe tani për të filluar luftën kundër turkut:

Trimat tanë, o Zonjë presën
Kruja sa t'i zërë ljuftimet.²⁰

Patriotizmin arbëresh poeti e gjen në gjakun që këta kanë trashëguar nga Skënderbeu.

O gjaku i Gjergjit t'Madh,²¹

i thotë patriotit të shquar arbëresh Pjetër Irianit në vjershën kushtuar këtij me rastin e vdekjes.

Me një pathos të tillë i kanë kënduar poetët arbëreshë Skënderbeut dhe epokës së tij. Ky burim i pashterur atdhedashurije dhe pa-

18) Zef Serembe, *Për lirinë e Venetisë*, «Vjersha», Tiranë, 1962.

19) *Po aty*.

20) Zef Serembe, *Zonjës Ljenë Gjikë*, «Vjersha», Tiranë, 1962.

21) Zef Serembe, *Për vdekjen e Pjetër Irianit*, «Vjersha», Tiranë, 1962.

triotizmi popullor ka gjallëruar gjithmonë veprimin e lartë politik dhe mendimin poetik të tyre.

Poetët arbëreshë të emocionuar pas subjektit i kushtuan me dhjetra mijra vargje shekullit zulmëmadh të Skënderbeut. Ata sollën një kontribut të shquar në trajtimin e kësaj teme të madhe dhe hapën një traditë me rëndësi të veçantë patriotike në letërsinë tonë.

R é s u m é

L'EPOQUE ET LA FIGURE DE SKANDERBEG CHEZ QUELQUES UNS DES POETES ALBANAIS D'ITALIE

Ce grand sujet historique est devenu une source intarissable d'inspiration pour la littérature des Albanais d'Italie, ce qui a donné le jour à une brillante tradition dans toute la littérature albanaise.

La figure de Skanderbeg et son époque ont représenté en tout temps un pont de rattachement et d'affection qui rattache les Albanais d'Italie au pays où leurs ancêtres, vivaient libres et heureux.

Celui qui a frayé la voie et a créé une brillante tradition dans ce domaine a été le grand poète arbëresh (Albanais d'Italie), Girolamo de Rada. En recréant le siècle de Skanderbeg dans l'art, il a voulu inspirer aux Albanais dans la mère-patrie, et à ses compatriotes en Italie le rattachement au terroir, l'optimisme et la confiance en de meilleurs jours.

Dans ses grands poèmes Séraphine Thopia et Skanderbeg le malheureux, de Rada a peint de vastes tableaux du XVe siècle, faisant état de sa tendance à présenter la réalité comme il l'aurait voulue pour ces temps-là et pour l'avenir. En tant qu'auteur romantique progressiste et démocrate, le poète a donné dans son oeuvre une riche galerie de personnages porteurs des vertus psychologiques et sociales.

Skanderbeg ne fait son apparition que peu de fois dans l'oeuvre de de Rada, comme un drapeau autour duquel s'unit tout un peuple. La poésie de de Rada est notamment lyrique; il s'agit d'une synthèse, d'un poème de méditation. De Rada s'éloigne du style de présentation détaillée des événements, il préfère les aborder sous l'angle de vue qui lui intéresse pour aboutir à des généralisations importantes philosophiques sur la vie, l'amour, le sacrifice pour le pays, etc.

G. Dara (le jeune), prenant le point de départ de l'histoire de l'Albanie au XVe siècle, a créé d'une main du maître, dans son Dernier chant de Bale, un tissu pittoresque d'événements et de sentiments et refond dans l'art l'époque glorieuse du grand «âge albanais».

Dara a synthétisé dans la figure de Skanderbeg les meilleures qualités du guide populaire. Celui-ci est toujours entouré de ses soldats, et il ressent que sa puissance dépend d'eux. La figure de Skanderbeg chez Dara est représentée plus vive, aux traits plus délimités que chez de Rada.

Cependant, chez tous les poètes arbëresh il ressort comme une figure qui incarne les idéaux les plus hauts de patriotisme, de justice et de vaillance de la nation albanaise.

Plus proches à l'histoire, avec une analyse plus systématique du matériel, sont les poètes albanais Bernardo Bilotta dans son L'épée de Skanderbeg dans la Basse-Dibra et Cosimo Serembe dans Les cloches de

Kruje. Ces deux poètes, dans un ton élevé, plein d'exhaltations et d'hyperboles, brossent des aspects des luttes sanglantes de Skanderbeg contre le Turcs dans la Dibra et à Kruje. Ils enchevêtrent les événements historiques connus avec des éléments fantasques du miracle humain et céleste. Ces deux poèmes, ne s'élèvent pas au niveau artistique des productions de de Rada et de Dara. Quoi qu'il en soit, ils ont leur place dans la littérature albanaise pour leur pathos et l'esprit patriotique qui les empreint.

Tous les poèmes arbëresh tirant le sujet de Skanderbeg et de son époque, ressemblent sensiblement, au point de vue de la composition, aux romans chevaleresques, aux exploits et prouesses des chevaliers d'aventure à «chercher noise et dispute», aux querelles d'amour, etc. Au point de vue du contenu, ils ont dans leur fondement de solides idéaux patriotiques et ont concouru remarquablement au réveil de la conscience nationale.

Skanderbeg et son siècle occupent les pensées et les sentiments des personnages des poèmes de G. Schirò Mili et Hajdhi et En terre étrangère, bien que le poète ne parlât pas directement sur de sujet.

Dans les poésies de G. Serembe: Pour la liberté de Venise, A la dame Hélène Gjika, Sur la mort de Pierre Iriani, Skanderbeg est salué avec un profond respect au même titre que son époque grandiose. Le poète voit le sang de Skanderbeg circuler dans les veines et les artères des patriotes albanais couverts de gloire, comme Pierre Iriani. Garibaldi à la chemise rouge est comparé par le poète, de l'affection qu'il lui porte, à Skanderbeg, qui se réjouit dans son tombeau à voir les Albanais d'Italie se battre pour l'union nationale et la liberté du peuple italien, comme Skanderbeg l'a fait à son époque avec ses Albanais, qui, luttant pour la liberté de leur pays, ont sauvé du danger aussi l'Europe.

Cette grande vérité historique assumait une importance toute particulière pour les temps où les puissances impérialistes et les voisins chauvins voulaient démembrer l'Albanie, assujétir ce peuple qui a défendu vaillamment dans les âges non seulement sa propre vie et sa propre liberté, mais aussi celles des autres peuples.

Tenant présentes les tâches importantes politiques et patriotiques que soulevait leur époque, les poètes albanais ont évoqué les temps et la figure de Skanderbeg comme une grande source d'inspiration pour le réveil de la conscience nationale et la lutte contre toutes les forces réactionnaires qui visaient à nier au peuple albanais ses droits et sa liberté.